tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 11 3 2012

C.M. (Tello) Neckheim

Zoet- en brakwa

Weekdieren in Noord-Holland, deel 2

Planorbis carinatus.

Foto's: Tello Neckheim.

In dit artikel worden de zoet- en brakwatermollusken en hun habitats besproken die in Noord-Holland voorkomen. Noord-Holland blijkt een hoge biodiversiteit aan soorten zoetwatermollusken te bevatten.

Inleiding

De zoetwatermollusken die in Noord-Holland voorkomen zijn gebonden aan de voor hen typische habitats. Er komen in Noord-Holland een aantal verschillende habitats voor, die voor de meeste soorten weekdieren hun verspreidingsgebied bepalen.
In Noord-Holland komen zoetwaterslakken en zoetwatermossels voor, maar ook brakwaterslakken en brakwatermossels (weekdieren of mollusken). Om de groep compleet te maken, noemen we ook een soort die een tussenpositie inneemt. Eerst worden de habitats besproken waarna de soorten aan de beurt komen.

Micro- en macrohabitats

In Noord-Holland is veel water. De overgang tussen land en water (oevers en moeras) is ook van belang voor zoetwatermollusken. In helder water, zoals schone boerensloten met veel waterplanten, treffen wij veel verschillende soorten aan. Maar in troebel water of licht vervuild water kunnen ook verschillende soorten slakken leven. In stromend zuurstofrijk water treft men weer andere soorten zoetwaterslakken aan. Voor zoetwatermollusken is zoetwater en voor brakwatermollusken is brakwater een vereiste, maar sommige zoetwatersoorten kunnen in matig brakwater voorkomen en lijken dan een iets andere vorm aan te nemen.

De duinen

De duinen zijn niet rijk aan zoetwatermollusken. In de schone en heldere poelen vinden we de gewone soorten, bekend uit het polderlandschap. Zoetwatermossels zijn erg zeldzaam en dan ook nog vaak in het verleden uitgezet. De dynamiek van het zoete water in de duinen, en dan met name de infiltratiekanalen, is onvoldoende geschikt voor de grote mosselsoorten.
Dat wil niet zeggen dat je niet massaal de driehoeksmossel kan aantreffen zoals in waterputten in de Amsterdamse Waterleiding Duinen.
Als typische zoetwaterslak van het duin noem ik de gladde schijfhoren *Gyraulus laevis*. Deze zeldzame soort wordt meestal waargenomen als leeg huisje in aanspoelsel langs duinmeertjes. Het is een soort, die komt en dan weer verdwijnt. De gladde schijfhoren is onlangs gevonden in de Nollen naast station Den Helder (mededeling David Tempelman). Deze zoetwaterslak lijkt op afstand sterk op de witte schijfhoren *Gyraulus albus* waarvan ze verschilt door de aanwezigheid van een typische sculptuur op het huisje, jonge slakjes zijn zelfs behaard. De witte schijfhoren kun je regelmatig aantreffen in duinplasjes met of zonder waterplanten.

Het polderlandschap

De polders tussen de duinen en het IJsselmeer zijn vooral goede vindplaatsen voor zoetwatermollusken. Heldere boerensloten kunnen zeldzamere soorten opleveren. Als je in de bagger langs een sloot een grote bruingekleurde slak vindt en dat blijkt de spitse moerasslak *Viviparus contectus* te zijn, zou ik later met een netje verder zoeken in de sloot naar de nog zeldzamere platte

termollusken

● *Gewoon muizenoortje* Ovatella myosotis.

schijfhoren *Anisus vorticulus*. De platte schijfhoren kun je aantreffen in een aantal sloten tussen Bakkum-Noord en Limmen. Opvallend is het groene hart van de Randstad als kerngebied voor deze soort in Europa. De platte schijfhoren staat vermeld in de Habitatrichtlijn in bijlage II en IV.

Oevers en moeras

Water en land zijn in Noord-Holland volop aanwezig en daardoor ook alle overgangen daartussen zoals begroeide of onbegroeide oevers, natuurlijke en door de mens gemaakte oevers, druk betreden en niet betreden oevers, modderige en zandige oevers. Zoetwaterslakken leven ook langs de oever op planten die in het water hangen, maar natuurlijk ook op riet en allerlei moerasplanten. Onder water raken rietstengels begroeid met algen en kunnen ze dienen voor het afzetten van eieren. Er is een klein mosseltje, de stompe erwtenmossel *Pisidium obtusale,* dat soms buiten het water leeft, zoals in nat mos in moeras.

Een gegraven sloot kan een net zo rijk weekdierenleven bevatten als een oorspronkelijk kreek of plas.

Zoetwater: sloot en plas

De polders in Noord-Holland zijn doorkruist met sloten en plassen. Op een plattegrond kun je eenvoudig zien of bepaalde wateren een oorspronkelijk karakter hebben of dat ze gegraven zijn door de mens. In Noord-Holland zijn door veenafgravingen veenplassen ontstaan, die later weer zijn ingepolderd. Voor de zoetwatermollusken hoeft dat geen probleem te zijn, een gegraven sloot kan een net zo rijk weekdierenleven bevatten als een oorspronkelijk kreek of plas.
De huidige grote zoetwatermeren zijn of gegraven of overblijfselen van oudere grotere plassen. De plas in het Zwanenwater is een mooi voorbeeld van een natuurlijke zoetwaterplas.
Minder bekend is dat er een aantal stromende beken zijn in Noord-Holland. Deze beken liggen langs de binnenduinrand en voeren het duinwater af naar het achterland. De meeste van die beken zijn in het verleden gekanaliseerd of vergraven. Dan worden het duinrellen genoemd. Ook zijn er wel beken gegraven om de duinen af te laten wateren om ze geschikt te maken voor akkerbouw. Gelukkig worden sommige van die beken in ere hersteld. De kunst is om de waterkwaliteit niet te beïnvloeden door vermenging met water uit bijvoorbeeld omringende sloten.
Droogvallende poelen of droogvallende greppels langs weilanden kunnen een typische zoetwatermalacofauna bevatten. In Noord-Holland kun je dan de geronde schijfhoren *Anisus leucostoma* aantreffen. Dit schijfhorentje kan zijn opening dichtmaken met een dekseltje zodat hij langer op het droge kan overleven. De slaapslak *Aplexa hypnorum* is in Noord-Holland zeldzaam en komt onder andere voor in het Zwanenwater en bij Halfweg. In de Kennermerdui- ▶

● *Gewone poelslak* Lymnaea stagnalis *drijvend aan oppervlakte.*

● *Spitse moerasslak* Vivivparis contectus.

● *Bron-blaashoren* Physa fontinalis.

● *Grote diepslak* Bithynia tentaculata.

De brakwatermossel* Congeria cochleata *is al vanaf de 18e eeuw bekend uit Amsterdam.

nen is de soort wat algemener. De slaapslak legt zijn eieren voordat de sloot is uitgedroogd en sterft dan. De eieren komen uit als de sloot weer vol is met regenwater of kwel. Algemene soorten zoetwaterslakken zijn de gewone schijfhoren *Planorbis planorbis*, de gewone poelslak *Lymnaea stagnalis* en de posthoornslak *Planorbarius corneum*. Zeldzamere soorten zijn de al genoemde platte schijfhoren, oeverschijfhoren *Gyraulus raparius* en geelvlekslak *Marstoniopsis scholtzi*.

Iedereen kent wel de zoetwatermossels, meestal gevonden in bagger langs sloten. De prachtige parelmoeren binnenkant is aantrekkelijk, maar ook de grootte. De grote zoetwatermosselsoorten dwingen respect af omdat ze oud kunnen worden, 15 jaar oud is niet zeldzaam. Er zijn schildersmossels *Unio* en zwanenmossels *Anodonta*. In Noord-Holland kwamen deze soorten in het verleden zeer zeldzaam boven het Noordzeekanaal voor in verband met het brakke milieu. Tegenwoordig treffen we overal mossels aan, zelfs op Texel. Het IJsselmeer heeft door zijn verzoeting bijgedragen aan de verspreiding van de zoetwatermossels in Noord-Holland.

Minder bekend is dat er een tiental kleine mosselsoorten (10 mm) leven in de sloten en plassen van Noord-Holland. Sommigen zijn algemeen, zoals de gewone hoornschaal *Sphaerium corneum*. Deze 'soort' bestaat in feite uit een complex van soorten waarvan onze kennis nog beperkt is. Dit tweekleppige schelpje is makkelijk te vinden in de bagger. Als je het zoekbeeld van deze schelpjes eenmaal hebt opgeslagen vind je ze overal en mogelijk ook andere soorten zoals de moeras-hoornschaal *Musculium lacustre*. Maar er zijn nog kleinere mosseltjes, erwtenmosseltjes *Pisidium* genaamd (4 mm). Veel malacologen laten deze groep links liggen, omdat ze zonder ervaring erg lastig op naam te brengen zijn. Ook leven in Noord-Holland zeldzame soorten als sphaeriumvormige erwtenmossel *Pisidium pseudosphaerium*. Grote populaties leven in het Naardermeer.

Als laatste soorten mossels wil ik de korfmossels noemen. Er zijn recent twee soorten in Nederland gekomen en beide hebben dikke, groenachtige geribde en glanzende (ook heel donkere) schelpen. In Noord-Holland komen ze bijna in alle grote wateren voor en worden vaak massaal gevonden in aanspoelsel. Het betreft de toegeknepen korfmossel *Corbicula fluminalis* en de Aziatische korfmossel *Corbicula fluminea*. De namen lijken op elkaar maar de schelpen ook. Met enige ervaring kan men de soorten wel uit elkaar houden.

Brakwater plasjes en het Noordzeekanaal

In Noord-Holland zijn nog maar een paar brakwaterplassen overgebleven als restant uit het verleden. Noord-Holland is na de aanleg van de Afsluitdijk aan het verzoeten tot blijdschap van de boeren en tuin-

● *Kleine diepslak* Bithynia leachii.

● *Brakwaterstrandschelp* Rangia cuneata.

● *Gewone poelslak* Lymnaea stagnalis.

ders. Een bekend brakwatergebied zijn de Putten achter de Hondsbossche Zeewering. Deze plasjes zijn ontstaan door uitgraven en kwel van onder de dijk. In deze plasjes leeft het opgezwollen brakwaterhorentje *Hydrobia ventrosa*. Het is de enige soort slak die men massaal kan aantreffen langs de kanten en in de modder. De naam zegt het al, het is een echte brakwatersoort. Als het water zouter of zoeter zou worden gaan de slakjes dood.
Het Noordzeekanaal is van een geheel andere orde. Het noordzeewater, dat via de sluizen bij IJmuiden naar binnen komt mengt zich met het zoete water dat uit de Amstel en uit het IJsselmeer naar de zee stroomt. Het Noordzeekanaal is lang maar ook breed en diep. Je moet je voorstellen dat er lagen water zijn, die zoet- of brakwater bevatten. In principe mengen zoete, brakke en zoute waterlagen zich niet met elkaar. De brakke invloed is tot achter het Centraal station te merken. Op zandplaten in het IJ leeft de brakwater-strandschelp *Rangia cuneata*. Dit is een vrij grote tweekleppige (40 mm), die massaal leeft in het zand op de bodem. Het is een soort, die van oorsprong langs de kust van Noord-Amerika voorkomt. Het voorkomen van deze schelp is recent ontdekt. De brakwatermossel *Congeria cochleata* is al vanaf de 18e eeuw bekend uit Amsterdam. Toen het zoute water veel meer invloed had op het zoete water van de Amstel leefde deze soort tot Ouderkerk aan de Amstel. Nu leeft hij vooral in het IJ en Noordzeekanaal op de voor haar geschikte plaatsen. Alleen als er een gedumpte auto uit het Noordzeekanaal gehaald wordt, die er jaren lang heeft gelegen, kun je 100-duizenden brakwatermossels aantreffen, vastgehecht met korte draden op het karkas van de auto.

Slufters en slenken

Langs de Noord-Hollandse kust bestaat op een aantal plaatsen een min of meer natuurlijke verbinding tussen het Noordzeewater en de buitenduinen of achterland. In de Schoorlse duinen is er de Kerf en op Texel de Slufter en de Mokbaai. Dit biotoop is van belang voor een aantal soorten slakken, die tussen wal en schip vallen. Het muizenoortje *Ovatella myosotis,* een slak die leeft op de modder van slenken, is daar een voorbeeld van. Is dit nou een landslak of een brakwaterslak of een mariene soort? Deze huisjesslak kan overspoelen van zout en brakwater of een regenbui prima verduren. In welke indeling deze soort dan ook behoort, hij leeft in de Slufter en in de Mokbaai op Texel. De soort is nog niet in de Kerf aangetroffen. Eenmalig vond ik een leeg vers huisje in de zeereep bij Castricum in het Noordhollands Duinreservaat, maar dat bleek afkomstig te zijn uit een braakbal van een meeuw.

Het Gooi

Het Gooi heeft een andere ontstaansgeschiedenis dan de rest van Noord-Holland. Voor zoetwatermollusken is het Naardermeer van belang. Voordat de gemeente Amsterdam van plan was om te onderzoeken of het meer volgestort kon worden met huisvuil, waren malacologen al in bootjes de zoetwatermollusken aan het inventariseren. Er komen zeldzame soorten voor, zoals de al genoemde sphaeriumvormige erwtenmossel en oeverschijfhoren *Gyraulus riparius*.

Bedreiging en bescherming

Het lijkt alsof de waterkwaliteit niet slechter wordt en hier en daar zelfs beter. Maar er is al veel water vervuild geraakt in het verleden en we raakten gewend aan levenloze sloten en wateren. Toch is Noord-Holland een soort bolwerk gebleven van slootjes, kanalen en meren waar de zoetwatermollusken van geprofiteerd hebben en nog volop te vinden zijn. Zolang de mens zich houdt aan de regels en de wetten hebben zij weinig te vrezen.

C.M. (Tello) Neckheim
Poggenbeekstraat 21-2
1073 JE Amsterdam

Literatuur

● BRUYNE, R.H. DE, R.A. BANK, J.P.H.M. ADEMA & F.A. PERK, 1994. Nederlandse naamlijst van de weekdieren (Mollusca) van Nederland en België. Feestuitgave ter gelegenheid van het zestigjarig jubileum van de Nederlandse Malacologische Vereniging. Backhuys, Leiden: 149 pp.

● BRUYNE, R.H. DE, H. WALLBRINK, A.W. GMELIG MEYLING, 2003. Bedreigde en verdwenen land- en zoetwatermollusken in Nederland (Mollusca). Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Stichting European Invertebrate Survey - Nederland. Stichting Anemoon.

● GITTENBERGER, E., A.W. JANSSEN, W.J. KUIJPER, J.G.J. KUIPER, T. MEIJER, G. VAN DER VELDE & J.N. DE VRIES, 1998. De Nederlandse zoetwatermollusken. Recente en fossiele weekdieren uit zoet en brak water. – Nederlandse Fauna 2. Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis, KNNV Uitgeverij & EIS-Nederland, Leiden. 288 blz., 12 platen.